

Ըսենք անցողակի նաեւ որ ցեղադիրտա-
կան կամ ազգազրական տեսակէտով հե-
տադոտել Հայոց ծաւալումը բնիկ բար-
ձրաւանդակէն դէպի վար հարաւային կամ
արեւմտեան սահմաններու ուղղութեամբ՝
մեր յառաջադիր նպատակէն դուրս է։
Նոյնպէս չենք ուզեր մխրճել կնճռոտ եւ
անլուծանելի աւելորդ խնդրոց մէջ թէ հայ
ազգն ի՞նչ ցեղական համեմատութիւններ
ունի մերձակայ դաւառներու ժողովրդա-
կան տարրերու հետ։ Դարձեալ աննպա-
տակ է մեզի համար քննել թէ Հայք ար-
դեօք ինքնաբուն (autoctone) ժողովուրդ
մ'են իրենց հայրենիք Հայաստանին, թէ
ընդ հակառակն եղած են դաղթական աս-
պատակողներու հրոսախումբ մը. եւ կամ
թէ նախապատմական դարաշրջաններու
մէջ ի՞նչ ուղղութեամբ քալած է Արմէն
կամ Հայ յորջորջուած ցեղային հոսանքը,

զհարաւային եւ զհիւսիսային կողմանս տեղադրե-
ցաք Որմիա կոչեցեալ ի հասարակածի յանուն Որմի
քաղաքի Սպաւտա (Մարքուարտ Երանշ. 143 յն.
Καπαδοα այսպէս կարդալու է եւ Ստրաբոնի
Σπαδοα հմմտ. Հիւսիսային Հիւսիս Հայոց Տեղւոյ
Անուանքը էջ 362) եւ Մարտեան ի Յունաց Նախ-
նեաց եւ ի մերոցն Ծով Կապուտան. եւ յարեւե-
լեայց օտարաց Ծով Հայոց (Տէրիայի-էրմէնիստան)
ընդ մէջ Պարսկահայոց եւ Ատրպետականի ձգի»։
(Թ. 111). «Արեւելահողմն ծովուն Որմիոյ ցտհ-
մանս Կիլանաց առ Կազրից ծովուն է բուն նահանգն
Ատրպետական... այն ինքն է հին աշխարհն Մարաց
կամ Մեծ Մարք, քանզի եւ Ատրպետական մասն
համարէր նորին եւ Փոքր կոչէր Մարք. այլ զի
մերթ ընդ ձեռամբ նոցա եւ մերթ Հայոցս նուաճէր,
կամ կէս սորա եւ կէս նորա, վասն այն եւ կոչէր
Ատրպետական Հայոց եւ Ատրպետական Մարաց,
եւ այս յաւուրը Հայկազանց մերոց ցվերջկոյս Դ.

Արեւելքէն դէպի Արեւմուտք, թէ՛ ընդհա-
կառակն Արեւմուտքէն դէպի Արեւելք։
Մեզ համար կը բաւէ հաւաստի ստուգու-
թեամբ ճանչնալ որ մեր հետադոտած
խնդրոյն ժամանակամիջոցին Հայաստանի
հարաւային եւ արեւմտեան սահմաններու
այս կամ այն դաւառները իսկապէս կը
պատկանէին, ինչպէս տեսանք վերեւ, հայ
քաղաքական պետութեան եւ թէ հոն բնա-
կող ժողովուրդը՝ եթէ ոչ ամբողջու-
թեամբ, այլ գէթ գերակշիռ մեծամասնու-
թեամբ հայ ցեղի պատկանող ժողովուրդ
մ'էր, թէպէտ եւ լեզուական բարբառը դա-
նազան դաւառներու մէջ, մերձակայ օտար
պետութեանց կամ տարրերու յաղգեցու-
թեամբ, պարսկական էր կամ ասորական
եւ կամ յունական էր եւ հայերէնը չէր որ
կը տիրապետէր հոն։

(Շարունակելի)

Հ. Յ. ԱԻԳՆԻ

ՓԼՈՐԵՆՏԻՈՅ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ

ՀԻՆԳՆԱՐԻՐԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ

(շար. տե'ս «Բազմալեզ» 1939 էջ 153 - 163)

ԱՂԱՐԻՐՆԵՐ

- Հ. Միքայել Զամչեան. — Պատմութիւն Հայոց. հատ. դ. Վենետիկ 1786:
Աղեքսանդր Վ. Պալմեան. — Պատմութիւն Կաթողիկէ Վարդապետութեան ի Հայս.
Վիէննա 1878:
Կարապետ Կոստանեանց. — Մկրտիչ Նաղաշ եւ իւր Տաղերը. Վաղարշապատ 1898:
— Թուրքա Մեծորեցու Յիշատակարանը. Թիֆլիս 1892:
JOH. MANSI. — Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio. tomus 30.
Venetiis 1792.
EDM. MARTENE. — Veterum Scriptorum et monumentorum... collectio. Paris. vol. 8.
E. CECCONI — Studi storici sul Concilio di Firenze. Parte I. Documenti. Firenze 1869.
JOH. HARDUIN. — Conciliorum collectio. vol. 9.
OD. RAYNALDUS. — Annales Ecclesiastici. tom. 9. Lucae 1752.

Յօդուածիս նախորդ մասին մէջ տեսանք
Յոյն-Լատին բանակցութիւնները եւ յոյն
Եկեղեցւոյ վերստին միութիւնը Լատին
Եկեղեցւոյն հետ։

Բայց պէտք է որ յստակօրէն եւ ամբող-
ջապէս ըմբռնենք Միութիւն բառին իմաս-
տը։ Յոյն Եկեղեցին միանալով, աւելի
ճիշտ միաբանելով Լատին եկեղեցւոյ հետ,
չկորսնցուց ոչ մէկ տեսակէտ իր արեւե-
լեան բնոյթէն, չկորսնցուց արեւելեան
ժողովուրդի մը հոգեբանութեան ու սո-
վորոյթներուն յատուկ ոչ մէկ իրաւունք
կամ առանձնաշնորհութիւն, պահեց իր
Նախնեաց բոլոր հաւանութիւն-
ներ, իր պաշտամունքը ու ծէսը բոլոր կող-
մերով։ Այլ Յոյն-Լատին Միութիւնը դո-
յացաւ Դաւանաբանական հիմքու վրայ,
որոնց նկատմամբ հինէն ի վեր Յոյն եկե-
ղեցւոյ Հայրերը ու Վարդապետները ար-
դէն համաձայն էին Լատին եկեղեցւոյ
Հայրերուն հետ եւ իրրեւ սուրբեր կը
պաշտուէին լատիններէն. այս համաձայ-
նութիւնը այնքան որոշ էր, ինչպէս տե-
սանք, որ «Եթէ Լատին Հայրերը մոլորեալ
են, մոլորեալ են նաեւ Յոյն Հայրերը,
որովհետեւ նոյն դաւանութիւնը կը վար-

դապետեն» ըսած էր յոյն եկեղեցւոյ մե-
ծագոյն դէմքերէն մէկը։

Բայց հետագայ դարերու մէջ յոյն ա-
ղանդաւորներ իրենց մոլար ուսուցումնե-
րուն ճշմարիտի երեւոյթ եւ արդարացում
տալու համար, այդ Նախնի Հայրերը ի-
րենց փաստարկութեան ուղեցին կանչել եւ
անոնց մասին կազմած իրենց սխալ ըմբռ-
նումները ժողովուրդին աւանդեցին իրրեւ
Յոյն եկեղեցւոյ հարազատ վարդապետու-
թիւն։

Արդ, երկու կողմէն մերժուելով այդ
անհարազատ եւ հետագային հնարուած
մոլար վարդապետութիւնները, Միութիւ-
նը չուտով դոյացաւ։ Արդէն յիշեցինք
ընդհանուր դիժերով, որ հետագայ բաժա-
նումին գլուխները ի՞նչ տեսակի մարդիկ
էին կեանքի մէջ եւ բաժանում ուղեւուն
պատճառները ոչ թէ դաւանական դժուա-
րութիւններ, այլ անձնական ու մարդկա-
յին տեսակէտներ էին։

Ի հարկէ ճակատագրական արժէք ունե-
ցող նման գործառնութեանց մէջ բազմա-
թիւ տեսակէտներու մէջ ձեռնհաս եւ ան-
շահախնդիր անձնաւորութիւններ ու մաս-
նազէտներ կը պահանջուին, մանաւանդ

երբ խնդրը ազգային արդար իրաւունք-
ներու եւ կարգուսարքերու մասին է,
որովհետեւ խնդրը հոս ազգապահպանու-
մին շուրջ կը դառնայ:

ՀԱՅ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Յոյներէն վերջ Փլորենտիոյ ժողովը
դրադեցաւ Հայերով: Հոս պիտի դրադինք
Հայ-Լատին յարաբերութիւններով, ամ-
փոփոխելով զուտ պատմականին մէջ:

Անշուշտ զարմանքով պիտի հարցնենք
թէ, ո՞ր էր էին այս ժամանակ Հայ Պատուի-
րակները մեր Կոստանդին Ե. Վահկեցի
Կաթողիկոսին, որուն՝ հրաւերի գիրը Եւ-
զինէս Դ. էն դրուած էր հինգ տարի ա-
ռաջ, 1434ին, մինչ՝ դեռ նոր 1439ին Ֆի-
րենցէ կը հասնէին մեր Նուիրակները,
երբ Յոյն-Լատին համաձայնութիւնը գո-
յացուած եւ ժողովը վերջանալու մօտ էր:

Այսքան յապաղումի վրայ զարմանալու
չենք, եթէ նկատի առնենք ժամանակակից
կացութիւնը եւ հաղորդակցութեանց զբ-
ուարութիւնները:

Սկսինք Պաղիւտայի հետ կատարուած
հայ յարաբերութիւններէն:

Ինչպէս տեսանք, Պաղիւտայի ժողովա-
կանները չափազանց փութկոտ եւ Քահա-
նայապետէն անկախ գործունէութիւն մը
սկսան, եւ ինչպէս Յունաց, այսպէս 1433ի
սկիզբները Միութեան հրաւերի նամակ
գրեցին նաեւ Հայոց Կաթողիկոսին. նա-
մակը Անտոն Սուտայի եպիսկոպոսին եւ
Ալպերդոյ տէ Բրիսպի կրօնաւորին ձեռքով
Կ. Պոլիս գրկեցին, Եսայի եւ Յովհաննէս
արքեպիսկոպոսներուն, որոնք այն ժամա-
նակ Պոլսոյ ու չըջականերուն Հայ եկե-
ղեցւոյ առաջնորդները եւ հոգաբարձու-
ներն էին:

(1) Պաղիւտ. 80-82: Mansi. 30. 642-643: Mar-
tene. 8. 640: Cecconi. Docum. 13:

Այս խորագիրը մաս չի կազմեր բնագրին, այլ
յաւելուած է հրատարակողներու կողմէ:

Mansi-ի հաւաքածոյին մէջ, այս խորագրին
թուական նշանակումը է «Յուլիսի վերջնութիւն օրը
(30 յուլիս) 1434»։ ասիկա նամակին գրութեան
օրուն թուականը չէ, որովհետեւ մէկ տարի առաջ
գրուած է 1433ին, ինչպէս գրուած է տակը, այլ
նամակին Պաղիւտ հասնելուն կամ Պաղիւտայի ժո-

Պաղիւտայի հրաւերագիրը այժմ կ'որ-
սուած է, օրինակը չի գտնուիր եւ ոչ
արեւմտեան պատմագիրներու կամ հաւա-
քածոններու մէջ. բայց պահուած է Եսայի
եւ Յովհաննէս եպիսկոպոսներուն առ Պա-
ղիւտայի տրուած պատասխանը, գրուած
1433 Սեպտեմբեր 30ին: Հոս ըսենք թէ
հայ-լատին յարաբերութեանց վերաբե-
րեալ նամակները արդէն Պաղիւտայի թարգ-
մանած է, լատին բնագրին վրայէն. մեր
հրատարակութիւնը կ'առնենք իրմէ, հարկ
չտեսնելով զանոնք աշխարհաբարի վերա-
ծել, որովհետեւ ընդհանուրին մէջ զիւր-
բմբունքի են. մեր կողմէն միայն պատ-
մական կէտերու շուրջ ծանօթութիւններ
պիտի աւելցնենք, իսկ թարգմանութեան
շուրջ միայն հոն, ուր պատմական տարբեր
բացատրութիւն մը կայ լատին բնագրին
մէջ:

Թուղք Տեարց արքեպիսկոպոսաց Հայոց
գրեալ⁽¹⁾ առ սուրբ Սիւնիոյնս ի վերջ-
ընթեր աւուր ամսեան Յուլիայ ՌՆԼԳ
(1433):

Սրբոյ Ընդհանուր Բասիլեական Սիւնիոյնսի,
օրինօք գումարելոյ ի Հոգի սուրբ, որ գծեցերա-
կան եկեղեցի յանդիման առնէ:

Մեծապատիւ մեծաբեալ Հարք Տեարք, բարե-
կամք նախամեծարք եւ պատուականք, սերտիւ սի-
րեցեալք, որք ի Բասիլէա քաղաք (2) Սիւնիոյնս
գումարեալք էք, գյարգութեան մեծաբանս մա-
տուցանեմք:

Տէր մեր եւ առաջնորդ եկեղեցւոյ իւրոյ, որ
եղաւ ի վերայ վիմի անկեան ի Յիսուս Քրիստոս,
իւրով ամենակալ գորութեամբ առաջնորդեցէ մեզ
եւ ձեզ. եւ որ սկսաւ առնել զգործոյ բարի, ածցէ
ի կատարումն, զի ինքն իսկ Տէրն ասաց յԱւետա-
րանի. Ուր իցեն երկուք կամ երեք ժողովեալք
յանուն իմ, անդ եմ եւ ես ի միջի նոցա: Տեսչիք
Հարք, զի մեք Յովհաննէս եպիսկոպոս, կարգեալ
ի կաթողիկոսէ մերմէ ամենայն Հայոց ի կողմանս

զովին մէջ կարգացուելուն թուականն է. լատինե-
րէնը կ'ըսէ. missa Concilio = ժողովին որկուած
(տես Cecconi Docum. 13. վերեւ գրուած ծանո-
թութիւնը): Իսկ Պաղիւտան, որ Mansi-ի վրայէն
կատարած է այս նամակին թարգմանութիւնը, հոս
սխալ մը ենթադրելով, 1434 թուականը փոխեր է
1433. Իսկ լատիներէն առաքեալ, որկուած, ըրեր
է գրեալ:

(2) Աւելցուր «Ժողով եւ...» ըստ բնագրին:

Կոստանդինուպոլսի, եւ Եսայի եպիսկոպոս ի նմին
քաղաքի եղեալ ի հոգաբարձութիւն եկեղեցւոյ Հա-
յոց, զգործոյ միաբանութեան, խաղաղութեան եւ
միութեան համօրէն եկեղեցւոյ⁽³⁾, Լատինացոց,
Արեւելից, եւ առանձինն Յունաց եւ Հայոց, խոր-
հեցաք ընդ պատգամաւորս ի ձեռք առաքեալս առ
տէր մեր կայսր Հռոմայեցոց ի կատարումն սրբոյ
յառաջադրութեանս, զի առաքեցէ նա այդր գդես-
պանս իւր, եւ մեք իսկ ըստ խնդրոյ ժողովոյ ձե-
րոյ, նպաստաւոր լիցուք, եւ անյապաղ առաքե-
ցուք զմեր պատգամաւորս առ սուրբ Սիւնիոյնս:

Այլ քանզի յերիս առաջին նախնի ժողովս ի
Նիկիայն, յԵփեսոսին, եւ ի Կոստանդինուպոլսի,
տուաւ պատասխանի, երէ կալ մեալ պարտ է ի
վնիս ժողովոցն այնոցիկ, եւ մեք այժմ ունիմք
զմեր կաթողիկոս, բազում եպիսկոպոսունս եւ
վարդապետս կարգեալս, գոցցես մինչեւ ի մահ,
ըստ վարդապետութեան Հայաստանայց եկեղեց-
ւոյ⁽⁴⁾, վասն այսորիկ դժուարին է մեզ լիով տալ
պատասխանի: Նա մանաւանդ եւ դեսպանք մեր լա-
ւագոյն խորհրդով բարոք դատեցան վասն սոցին
իրաց ընդարձակագոյնս եւ մեծաւ գոհութեամբ
գրել⁽⁵⁾ առ կաթողիկոսն իմով ձեռամբ, Յովհաննու
վերագոյնը յիշատակելոյ. որ ինչ անկ եւ պատշաճ
իցէ ի կատարումն սրբոյ առաջադրութեանդ. ի
բարին յայնմիկ, որ յանձն եղեւ ինձ գրել եւ ա-
ռաքել առ նա, մի ըստ միոյն բովանդակեալ կայ
ամենայն. երէ նախապահին չէր անհարք եւ եր-
կարառել, երէ չէին աղէտք պատեղագմաց անհեմ-
րինք եւ վտանգ մեծ, դեսպանք մեր յօժարամիտք
էին ինքնինք երբեք առ նա:

(3) Աւելցուր «Աստուծոյ»:

(4) Այսպէս կարգաւ. «բազում եպիսկոպոսունս
եւ վարդապետս կարգեալս ըստ վարդապետութեան
եւ Հայաստանայց եկեղեցւոյ, գոցցես մինչեւ ի
մահ»:

(5) Բնագիր. «գրեցին» եւ ավելցուր «ի ձեռ
կողմանէ»:

(6) Տարօրինակ ու հազուադէպ սովորութիւն-
ներ, բայց կը յիշատակուին Արեւմուտքի թէ Արե-
ւելքի պատմութեան մէջ, այսինքն, գրելու կամ
ւելքի պատմութեան մէջ, պատարագի Սրբազորութեան
ստորագրելու տեղն պատարագի Սրբազորութեան
Սրբազորութիւնը մը մէջանին մէջ խառնել: Այս սո-
վորութիւնը տեղի ունեցած է եկեղեցական մեծ
ժողովներէ մեր, մասնաւորապէս հերետիկոսնե-
րոյնցութիւն մը, կամ դաշինք մը ստորա-
րու դէմ դատարկելու: Արեւմուտքի մէջ երկու դէպ-
քերու պարագային: Արեւմուտքի մէջ երկու դէպ-
քեր կ'առնուին պատմագիրները. մին Պիւտոս
բեր կ'առնուին պատմագիրները. միւսը Փոտի դատարկութիւն
աղանդապետին կարգադրութիւնն ու դատարկութիւն
գիրը (Է. դար), միւսը Փոտի դատարկութիւնը: Նման
գիրը (Է. դար) մը կ'ընտան մէկ կարգու ճաղատի
ձեռով դաշնագիր մը կ'ընտան մէկ կարգու ճաղատի
եւ թուրքի Բենաւարդուս կոմսին միջեւ: Այս մասին
տես Edm. Martene. De Antiquis Ecclesiae Ritibus.
Վենետիկ 1783. Գիրք Ա. գլ. 5, յօդ. 4:

Մեր Հայոց մէջ ալ կը յիշատակուին նման դէպք
մը. Մատթէոս Ուսահայեցի կը պատմէ թէ ինչպէս

Արդ, լաւ համարեցաք զգրելն, եւ ակն ունիմք
եթէ փոքու վտանգաւ Կաթողիկոսն մեր ի խոր-
հուրդ մտեալ ընդ կղերականս եւ ընդ եպիսկոպո-
սունս իւր, հասու բնութեամբ զլի եւ զպատշաճ
պատասխանին տացէ, եւ եղիցի որպէս Բարձրեալն
ազդիցէ նմա: Բայց եւ այնպէս գիտաւցիք, զի
ազգս Հայոց պինդ եւ անշարժ կայ ի վարդապե-
տութեան հաստատելոյ ի Սեղբեստրոսէ Քահանա-
յապետէ եւ ի Մեծէն Գրիգորէ եպիսկոպոսէ Հայոց
եւ ի քաջաց ինքնակալաց ի Կոստանդինոսէ եւ
Տրդատայ, որ ի ժամանակին յայնմիկ արեւայ Հա-
յոց մեծաց անուանէր: Յայնմ ժամանակի պատուէր
իրամանի յեկեղեցւոյ Հռոմայ տուան, զի զխոր-
հուրդն գոհութեան բաղարջ հացիւ եւ անապակ
գինով կատարիցեմք. եւ ի վկայութիւն սոցին ի
մշտնջենաւոր յիշատակ իրաց, յանապակ գինով
անտի խորհրդոյն խառնեցելոյ ի մեյլան⁽⁶⁾ գրեցաւ
վարդապետութիւնն այն, որ ասէր - եթէ յայնմի-
տէ Լատինք եւ Հայք եւ ամենայն Քրիստոնեայք
լիցին եղարք ի Քրիստոս Յիսուս: Զստուգութիւն
իրացս ունիմք ի ժամանակագրութիւնս յաւուրց
անտի Ս. Սեղբեստրոսի Քահանայապետի երէ
զիարդ եւ որպիսի բանք իցեն յիրիս յայնմիկ:
Բայց եւ այնպէս գոր ինչ կաթողիկոսն հանդերձ
եպիսկոպոսակցօք եւ իմաստնովք իւրովք արասցէ
եւ սահմանեցէ յառաջի եղեալ խնդիրս, զայն կալ-
ցուք եւ լիցի մեզ յօրէնս հաստատուն եւ աներկ-
բայ: Կարի դժուարին է մեզ գալ ժողովի ի միա-
սին, քանզի գրեալ էր որոյն իսկ ազգ մեր ցրուեալ
է ի սփիւսս բարբարոսիկ ազգաց, Թաքարաց, Տան-
կաց եւ անհաւատից, եւ չարագոյն այն է, զի ան-

անխղճօրէն Անին ու թաղաւորը դաւաճանող Հայ
իշխանները Գագիկի հաւատարմութեան երգում
սուրին, եւ կ'ըսէ. «Երբին գորուր խորհուրդն մար-
մնոյ եւ արեան Որդւոյն Աստուծոյ, եւ քանային
զգրիցն յԱրիւնն Կենարարին» եւ այսպէս «Արեւմտեան
Աստուծոյ կապեցին զերգումս սոսկալի» (Մատթ.
Ուսահայեցի կէ):

Իսկ այս նամակին մէջ ի յիշատակութեան դա-
ւով, նամակին հեղինակները, Եսայի եւ Յովհան-
նէս, այս տեղեկութիւնը քաղած են Դաշանց
Թուղքէն, ասիկա հասկնալով «ի ժամանակա-
գրութիւնս յաւուրց անտի Սեղբեստրոսի Քահա-
նայապետի» կոչուած գործը: Ինչպէս ծանօթ է,
այս - Դաշանց Թուղք - կոչուածը գրեթէ բոլոր
բանասէրներէն համարուած է Միջին դարու խմբա-
գրութիւն, իսկ պատմական հիմք դարու խմբա-
գրութիւն: Դաշանց Թուղք-ին հեղինակը կ'ըսէ. «Եւ յազգս
հաւատարմութեան հաստատուն եւ անջրկի ու-
տիս մերոյ, զահագին եւ զանդին Արիւնն Քրիստոսի
ի մեյլան խառնեալ, գրեցաք Ձերքը (եղբարք)
միմեանց արեւմտեան եւ արեւելեան ազգս...»:
Հայոց մասին տես Հ. Վարդան Վ. Հայցունի. Եր-
դումն Հին Հայոց մէջ. Վենետիկ 1910, էջ 49-50:
Կ. Վ. Շահնազարեանց. - Դաշանց Թուղքն քննու-
թիւնն ու հերքումը. Պարիս 1862 էջ 41:

կեալ կայ ընդ լծով ծառայութեան եւ հարկատու, եւ այս արժանի ցաւոց⁽⁷⁾: Վասն այսորիկ եւ ձեռն մեր չէ բաւական ի պէտս ծախուց կարեւորաց: Այլ այն որ արարիչն է ամենայնի եւ կարող յոչ էից առնել ինչ, եւ նովաւ եղել որ ինչ եղեւ եւ եղիցի, գայն որ մեզ անհմարին երեւի, արասցէ հնարաւոր, ամէն:

Տուեալ եւ այլն. ի վերջնում աւուր
Սեպտեմբ. ամսեան ՌՆԼԳ.

Որդիք ձեր սիրեցեալք
ԵՍԱՅԻ Եւ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ
Եպիսկոպոսք Եկեղեցւոյ Հայոց

Հայոց այս պատասխանէն վերջ Պաղիւ-
լէայի Ժողովին հետ Հայոց յարաբերու-
թիւնը կը դադրի:

1434ին Եզդինէոս Դ. Յոյներէն վերջ
Միութեան հրաւերներն ուղղած էր Արե-
ւելքի միւս Պատրիարքութեանց. նոյն
տարուան յուլիսին զրեց նաեւ Հայոց Կոս-
տանդին Ե. Կաթողիկոսին եւ թուղթը Գա-
րազոն նուիրակին հետ զրկեց Եսայի
Եպիսկոպոսին, որ Պոլիս կը գտնուէր.
Եսայի մէկ տարի առաջ (յուլիս 1433)
Պոլսոյ մէջ արդէն տեսնուած եւ խօսած
էր նուիրակին հետ Միութեան խնդիրնե-
րուն շուրջ, ինչպէս կ'ըսէ Եզդինէոսի գը-
րած նամակին մէջ⁽⁸⁾:

Եսայի առնելով Եզդինէոս Դ.ի նամակը,
զայն հայերէնի վերածեց եւ իր Արդմսեհ
սարկաւաղին ձեռքով զրկեց Կիլիկիա
(Սիս) Կոստանդին Կաթողիկոսին. իսկ
ինքը 1434 նոյեմբեր 1ին նամակ մը զրեց
Եզդինէոս Դ.ի ուղղուած եւ քահանայա-
պետական Նուիրակին յանձնեց. ուր կ'ի-
մացնէ նամակին ընդունելը, կատարած
բանակցութիւնները Միութեան շուրջ, եւ
այս մասին կը յայտնէ իր եւ Կաթողիկոսին
յօժարակամ տրամադրութիւնը, բայց չի

(7) Բնագրին մէջ. «վասն այսորիկ եւ ձեռն
մեր չէ բաւական ի պէտս ծախուց կարեւորաց, եւ
այս արժանի ցաւոց»:

(8) Տես Բագմավէպ 1939 էջ 156 զրուած է
- Գարազոն Երուսաղէմի մէջ հանդիպեցաւ Եսայի
Եպիսկոպոսին - ուղղէ... Պոլսոյ մէջ... Այս մա-
սին տես նաեւ 1434 օգոստ. 31ին Եզդինէոս Դ.ի
նամակը առ Պաղիւլէացիս. Martene. 8.738. Ceconni.
Docum. 31. Raynaldus. 9. 178.

(9) Պալճեան. 83-84: Mansi. 30. 865-866: Mar-

ծածկեր մէկ քանի դժուարութիւններ,
մասնաւորապէս նիւթական միջոցներու եւ
ճամբորդութեանց մասին:

Ահաւասիկ նամակը⁽⁹⁾.

Ամենասուրբ եւ երջանիկ Տեառն մերում
Տեառն Եզդենեայ Քահանայապետի

Երանելի ի Քրիստոս Հայր, եւ ամենասուրբ
Տէր, արժանաւոր եւ խոնարհ մեծարանօք զանձն
ընծայեցուցեալ, մատչիմ ի համբոյր ոտից երա-
նութեան քոյ:

Ձեռնառնագիր Սրբութեան Քո, վասն սրբոյ
միութեան ազգի Հայոց ընդ Եկեղեցւոյ Հռոմայ
հասարակաց ամենեցուն մօր, ընկալայ մեծաւ խո-
նարութեամբ, զի յաքոռն յայն Տեառն հրամա-
նաւ, Քոյ Երանութիւնդ նուիրեալ է, եւ մեծարանօք
տամ պատասխանի, եթէ յանցելում ամի ընդ մե-
ծարեալ առն Քրիստափորի Գարատաճոսի, քա-
տուղարի եւ պատգամաւորի Սրբութեան քոյ եղէ
խօսակից, եւ չիք ինչ հեշտակաճագոյն քան զայն,
թէ տեսից կատարեալ յաւուրս իմ գոյրձն զայն
չքնաղ եւ զհաճոյն Աստուծոյ ի փրկութիւն հոգւոց
եւ յօգուտ մեր ամենեցուն առ հասարակ: Այսպէս
եւ այժմ գնոյն քան խօսեցայ զոցիմ իրաց ընդ
նմին Քրիստափորի, որպէս մի ըստ միոյ՜է պատ-
մեցէ նա առ ոստ Սրբութեան քոյ: Արդ, որպէս
գիտէ նա, ի ձեռն պատգամաւորի առն հաւատարմի
առաքեցի մեծարեալ Հօր Կաթողիկոսի մերում եւ
Պատրիարքի, գրուղք Սրբութեան քոյ, գոր ետու
իսկ հեղու ի լատին բարբառոյ ի հայ, որպէս զի
յայտնագոյնս եւս ծանիցէ մեծարեալ Պատրիարքն,
գոր ինչ կանխաւ գրեալ էի առ նա⁽¹⁰⁾: Յուսամ
յօգնութիւն Տեառն եւ Սրբոց նորա, թէ ընդ հուպ
ընկալայց պատասխանի հանդերձ բարւոճն յօժա-
րութեամբ կամաց նորա յայս գործ Տեառն չքնաղ
եւ զարմանալի. եւ գիտեմ ճշմարտիւ եթէ գուր
եւ խնամք եւ բարեբարութիւն Սրբութեան Քո ի
վերայ ազգի մերոյ, ի ցանկալի վախճան անդր
հասուցանել կարիցէ զիրս գայն ընդ այնչափ ժա-
մանակս ձգեալ լուրքեամբ:

Ի հրամանէ ինքնակալիս ինքն Քրիստափոր գայ
այժմ առ Երանութիւն Քոյ, նմա յանձն արարի
յայտնել ինչ⁽¹¹⁾ Երանութեան Քոյ: Այլ թուի ինձ,
եթէ վաղագոյն այսքէն դարձցի առ ի յարդ եւ ի

tene. 8. 757: Harduin. 9. 442: Ceconni. Docum. 40:

(10) Եսայի Երբ եւ ինչ նամակ զրեց Կոստան-
դին Կաթողիկոսին, ծանօթ չէ. հաւանորէն նախորդ
տարին (1433), Գարազոն Նուիրակին հետ ունեցած
տառաչին տեսակցութեան վերջ:

(11) Դրամական եւ ճամբորդութեան դժուա-
րութիւններու մասին, ինչ որ Պաղիւլէայի Ժողովին
ալ գրած էին: Ինչպէս նաեւ Պաղիւլէայի Ժողովին
խնդրը, որ իր կարգին պատգամաւորներ զրկած
էր:

կերպարանս ածելոյ զփութիւնն սուրբ, գոր յանուն
Սրբութեան Քո պատրաստեաց նոյն այր ընդ ինք-
նակալիս⁽¹²⁾ եւ յորժամ գայցէ այսր գոցէ հնարս,
եւ երբիցէ առ մեծարեալ Կաթողիկոսն, որպէս
հրամանն իսկ ելեալ է. յայնժամ եւ ես առաքեցից
ընդ նմա զմի ոք յերիցանց իմոց, զի ի ձեռն նորա
մտադիւրագոյնս եւս զիրաց միութեան խօսել ընդ
նմա մարքայցէ, եւ կատարեցէ գործն ըստ ամե-
նայն քանի հրամանաց Քոց. եւ մեք ամենեքին
յամենայն ժամ կամակար մտօք ձեռնուտ օգնական
լինիցիմք, զի գործ Տեառն լի շայնկանութեամբ
յանց ելանիցէ:

Յանձն առնեմ Սրբութեան Քում խոնարհ մտօք
զիս եւ զիմս:

Ի Կոստանդինուպոլիս յԱ. աւուր
Նովեմբ. ամսեան⁽¹³⁾ Երանութեան Քոյ որդի
ԵՍԱՅԻԱՍ ԵՐՈՒՍԱԳԵՄԻ⁽¹⁴⁾

Կոստանդին ձերունի Հայրապետը կար-
դալով Եզդինէոս Դ.ի հրաւերի նամակը,
թէպէտ ուրախացաւ, բայց տարակոյսի
մէջ էր զործը իրականացնելու միջոցնե-
րու նկատմամբ. որովհետեւ քաղաքական
պայմանները ծանրացեր էին Մեծ ու Փոքր
Հայքի վրայ, Կիլիկիոյ մէջ իր ձեռքին
տակ ունէր միայն սակաւաթիւ անձեր, եւ
քաղաքական այս աննպաստ պայմաննե-
րուն տակ չկրցաւ ծանուցագիրներ զրկել
Մեծ Հայքի Եպիսկոպոսներուն:

Այս ժամանակները հանրածանօթ էր
Տիգրանակերտի զրազէտ ու շինարար ե-
պիսկոպոսը, Մկրտիչ Նաղաշ: Կոստանդին
Կաթողիկոս 1435ին նամակ մը զրեց, որուն
մէջ կ'իմացնէր խնդրը, եւ Եզդինէոս Դ.ի
նամակի պատճէնին հետ Արդմսեհ սար-
կաւաղին ձեռքով Նաղաշին զրկեց: Արդը-

(12) Որովհետեւ նախկին ծրագրին համաձայն,
Կ. Պոլսոյ մէջ պիտի գումարուէր Միութեան Տիե-
զերական Ժողովը. այս մասին քիչ վերջ պիտի
անդրադառնանք:

(13) Պալճեան չէ գրած տարւոյն թուականը,
1434:

(14) Լատին բնագիրը կը դնէ Երուսաղէմացի
(Jerusolymitanus). ինչու՞ հոս Եսայի - Երուսաղէ-
մացի - կը ստորագրէ, մինչ նախորդ տարին (1433)
Պաղիւլէայի զրազէն մէջ Յովհաննէս Եպիսկոպոսին
հետ «Եպիսկոպոսք Հայոց» ստորագրած է:

Չամչեան (Գ. 473) կը համարէ որ այն տարին
(1433) Եսայի Երուսաղէմ կը գտնուէր, (որովհե-
տեւ աթոռակից էր Երուսաղէմի Մարտիրոս Եպիս-
կոսը):

մսեհ նախ Երուսաղէմ գնաց⁽¹⁵⁾, ուր այն
ժամանակ կը գտնուէր Եսայի Եպիսկոպոս,
եւ անկէ առ Նաղաշ ուղղուած նամակ մը
առնելով, ճամբայ ելաւ դէպի Տիգրանա-
կերտ: Հոս ըսենք որ ճամբաներու անա-
պահովութեան պատճառով, Արդմսեհ
վերադարձին ստիպուեցաւ տաս ամիս
մնալ Տիգրանակերտ:

Մկրտիչ Նաղաշ Կաթողիկոսին եւ Եսայի
Եպիսկոպոսին նամակներէն տեղեկացաւ
որ լատինները եւ յոյները Միութեան կը
յորդորէին Հայերը, ինչպէս Եսայի կը
զրէր Եզդինէոս Դ.ի նամակին մէջ:

Բայց Մկրտիչ Նաղաշ, անձանօթ իսկա-
կան անցուղարձերուն, սխալ կարծիք
կազմած էր լատիններուն եւ յոյներուն
դաւանութեանց մասին Քաղկեդոնի Ժողո-
վին նկատմամբ: Կը կարծէր որ Քաղկեդո-
նի Ժողովը աղանդապետ Նեստորի յաղ-
թանակը եղած էր, իսկ յոյները եւ լատին-
ները որ մասնակցեցան այդ Ժողովին,
Նեստորի հետեւորդներն ու նեստորական-
ներ եղան. հետեւաբար նեստորականներու
հետ կրօնական միութիւն մը ինչպէս կա-
րելի էր. որով սկսաւ կասկածիլ միութե-
ան շուրջ, եւ իր այս դիտութեամբ 1436
մայիս 16ին նամակ մը զրեց Կոստանդին
Կաթողիկոսին, իրրեւ պատասխան լատին-
ներուն, եւ զայն Արդմսեհ սարկաւաղին
հետ Սիս զրկեց:

Նամակին մէջ կ'ըսէ թէ - Մենք լատիննե-
րուն հետ միարան ենք առաջին երեք Տիե-
զերական Ժողովներուն նկատմամբ, եւ Ս.
Երրորդութեան ու Մարգեղութեան շուրջ
իր ուղղափառ դաւանութիւնը յայտնելէ

տացի պատրիարքին. Գ. 473 վերը) եւ Քահանա-
յապետին Նուիրակը Գարազոն Երուսաղէմի մէջ
իրեն յանձնեց Եզ. Դ.ի հրաւերագիրը:

1433ին Եսայի Երուսաղէմ գտնուելու մասին
յիշատակութիւն չունինք. Գարազոն Պոլսոյ մէջ
Եսայի հետ խօսակցած եւ յանձնած էր Եզ. Դ.ի
հրաւերագիրը, ինչպէս կը զրէր Գարազոն 1434
դեկտ. 21ին առ Եզ. Դ. զրկած տեղեկագրին մէջ:
Բացի սակէ՝ նամակը արդէն Պոլիս գրուած եւ հոնկէ
Եզ. Դ.ի զրկուած է, ինչպէս կը ցուցնէ նամակին
ստորագրութիւնը: (տես նաեւ Բառնարաս Վրդ.
Յովսէփեան. Յաջորդութիւն Պատրիարքաց Երու-
սաղէմի. Կ. Պոլիս 1872):

(15) Չամչեան. Գ. 474:

վերջ, կ'աւելցնէ. «Ձառյն դաւանութիւն հաւատոյ շինեալ ի վերայ առաքելական վիմին, ընկալաւ Հայաստանեայց եկեղեցի յեկեղեցւոյն լատինացւոց, յերից սուրբ ժողովոց»⁽¹⁶⁾ : Յետոյ կ'անցնի Քաղկեդոնի ժողովին պատմութեան, ինչպէս ըսինք, աղանդաւոր ու կեղծաւոր ասորի հեղինակներու պատմադրութիւններէն քաղելով իր ծանօթութիւնները :

Պատմութեան գիտենք որ Հայերը քաղաքական պայմաններու պատճառով չի կրցան այս չորրորդ Տիեզերական Քաղկեդոնի ժողովին մասնակցել, եւ ոչ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով չստացան նոյն ժողովին գործերն ու կանոնադրութիւնները : Եւտիքական միաբնակայ ասորիներ օգտուելով Հայոց այս պարագայէն, ամբաստանադիրերով ու կեղծադրութիւններով պղտորեցին Հայոց միտքերը, մոլար վարդապետութիւններ վերադրելով Քաղկեդոնի ժողովին, եւ Քաղկեդոնի ժողովը կարծեցնել տուին իրեն Նեստորի վարդապետութիւնը որդեգրող չարածոյի մը⁽¹⁷⁾ :

Այս չըջանէս ասորի մեր մէջ սկսան քաղկեդոնականներու եւ հակա-քաղկեդոնականներու անիմաստ պայքարը, անոր հարադատ վարդապետութեան տեղեակներ-

րու եւ անտեղեակներու միջեւ անհասկացողութեան կռիւ մը :

Անիմաստ պայքար, որովհետեւ իրականին մէջ երկու կողմերն ալ մեր Նախնեաց ուղղափառ եւ միեւնոյն վարդապետութիւնը կը ջատագովէին իրարու դէմ, տարբեր անուններու կամ եզրներու տակ. առաջինները Քաղկեդոնի ժողովին անուան տակ, ուր համադոր բայց տարբեր բացատրութիւններու ձեւերուն տակ, մեր Նախնեաց վարդապետութիւնը կը տեսնէին. իսկ երկրորդները Հայ Եկեղեցւոյ անուան տակ, բայց ասոր վարդապետական միեւնոյն եղբները չգտնելուն համար միւսներուն քով, կը հեռանային անոնցմէ, մինչեւ որ ժամանակներ վերջ պարզուեցաւ իրականութիւնը :

Բայց այս կռիւներէն ազգը տուժեց եւ ոչինչ չահեցաւ, զրկուեցաւ այն բոլոր դիտական ու ընկերային օգուտներէն, որոնք կրնային առաջ գալ կոռուող ուժերուն համագործակցութենէն : Ուրիշ շատ անիմաստ պայքարներ ալ ունեցանք անցեալին մէջ, սխալներ գործուեցան, բայց մենք ստիպուած չենք դանոնք անհրաժեշտօրէն երկրորդելու :

(Շարունակելի) Հ. Ե. ԳՌՈՒԶԵԱՆ

(16) Ձառյն. Գ. 474: Նաղաշ. էջ ԺԴ-ԺԵ. ԻԴ. Մեծորեցի. 32:

(17) Մինչ 451 յունիսին Հայաստանի մէջ տեղի կ'ունենար Վարդանանց պատերազմը եւ նահատակութիւնը (Ձառյն. Բ. 67-81), կաթողիկոսին, եպիսկոպոսներուն, նախարարներուն աքսորը եւ Հայ աշխարհին աւերը, զուգադիպութեամբ նոյն տարւոյն հոկտեմբերին կը դումարուէր Պոլսոյ մէջ Քաղկեդոնի ժողովը (Բ. 80. 133-144): Կրնանք հետեւցնել թէ ինչու Հայ եկեղեցին կարելիութիւնը չունեցաւ մասնակցելու այդ ժողովին, երբ

իր Հոգեւոր պետերը աքսորի մէջ կը նահատակուէին եւ քաղաքական ոչ մէկ յենակէտ կար (451-454. Բ. 102-112): Այս բոլոր խառնակութիւնները տեւեցին 451-465, այն է մինչեւ Հայ Նախարարներուն ազատ արձակուիլը Պերոզի կողմէն եւ Գիւտի կաթողիկոսանալը (Բ. 120-125). բայց արդէն մեր աշխարհին վրայ ամէն տեսակ անջատողական գործունէութիւն կատարուած էր (հեթանոս, աղանդաւոր), եւ մէջտեղ կային միայն անոնց պղտոր արդիւնքները :

ԱՄԻՐՏՈՎԼԱԹ ՀԱՅ ԲԺՇԿԱՊԵՏԻՆ «ԱՆԳԻՏԱՅ ԱՆՊԷՏ»Ը

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՏԻԱՐ ԿԱՐԱՊԵՏ ԲԱՍՄԱՋԵԱՆԻ
ՅԻՍՆԱՄԵԱՅ ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ - ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Ո՛րքան քաղցր է տեսնել՝ ամբողջ տարի մը ազարակին ախօսները քրտինքով ողորդելէն յետոյ՝ մշակին վերադարձը դէպի տուն առատ հունձքով : Բայց միթէ նուա՞ղ ուրախութիւն է տեսնել ալեգար ծերունի մը իր՝ ոչ թէ մէկ այլ յիսուն երկա՛ր տարիներու զրական վաստակով՝ որ ամբողջ ազգի մը վայելքը կը կազմէ :

Այս ուրախարար տեսարանը մեզ ընծայող վաստակաւոր մշակը՝ է նոյն ինքն Տիար Բասմաջեան, որուն զրական յիսնամեայ յորեւեանին առթիւ թէպէտեւ նախապէս հանդէսներ չսարքուեցան, սաշունդալից հանդէսներ չսարքուեցան, կայն իր մերձաւոր եւ հեռաւոր բարեկամներն ու հայ մշակութիւն պաշտամունքովն ապրող բոլոր հայորդիները, իրենց բոյնին ու սրտին մէջ երախտագիտական անաղմուկ յորեւեաններ կատարեցին ու պիտի կատարեն դեռ՝ որքան պիտի տեսնեն Տիար Բասմաջեանի ազգանուէր գործերը :

Հոս մտադրութիւնս չէ Տ. Բասմաջեանին կենսագրութիւնը հիւսել եւ ոչ ալ իր ամբողջ զրական գործունէութեան վրայ ամբողջ զրական գործունէութեան վրայ համադրոյն անձերու, պիտի խօսիմ՝ իր բազմաթիւ երկերէն միայն Ամիրտովլաթ հայ բժշկապետին «Անդիտաց անպէտ»ին հրատարակութեան վրայ :

Ընթերցողներէն ոմանք դուցէ զարմանան հրատարակութեան եւ ոչ թէ հեղինակութեան մասին խօսք լսելով, առանց խորհրդածելու սակայն թէ ո՛րքան հեղինակութիւններ կան մեր մէջ եւ շարունակ դաշտի սունկերուն նման երևան կ'ելլեն, անոնց պէս կարճատեւ կեանքով վերջանալու համար. ընդհակառակն ո՛րչափ սակաւաթիւ սակայն ա՛յնքան աւելի յարգի

պատուաբեր եւ մնայուն գործեր եղած են միշտ մեր նախնեաց հրատարակութիւնները :

Այսպիսի մնայուն եւ հայութեան պատուաբեր գործերէն մին ըլլալու կոչուած է նաեւ Տ. Բասմաջեանի «հանդերձ ծանօթագրութեամբ» հրատարակած «Ամիրտովլաթի Ամասիացւոյ Անգիտաց Անպէտ կամ բառարան բժշկական նիւթոց»ը :

Ամիրտովլաթ բժշկապետին⁽¹⁾ չորս գործեր կ'ընծայուին. Օգուտ բժշկութեան, Անգիտաց անպէտ, Ախրապատին եւ Գիրք ռամկական. որոնք ցարդ փոշիներու տակ մնացած էին, եթէ նկատի չառնենք Հ. Ալիշանի Հայրուսակին մէջ յիշատակած հատակոտորները : Տ. Բասմաջեան է որ 1926ին առաջին անգամ կը ձեռնարկէր Ամիրտովլաթի վերոյիշեալ գործերէն «Անգիտաց անպէտ»ին ամբողջական հրատարակութեան, մի անգամ ընդ միշտ փրկելով զայն կորուստէ :

Աչքիս առջեւ է այդ շուրջ 800իջեան մեծադիր պատկառելի հատորը, ծանօթագրուած հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներով : Յարգ. հրատարակիչը այսպիսի պատուաբեր հայկական գործ մը եւրոպա-

(1) Ամիրտովլաթ ծնած է Ամասիոյ մէջ Ժեզարու առաջին քառորդին մէջտեղերը. բժշկութեան արուեստը սորվելէն վերջը երկրէ երկիր թափառելով, ինչպէս ինքը կ'ըսէ իր Օգուտ բժշկութեան գործին մէջ ծառայած է «Մեծամեծաց եւ իշխանաց... եւ հա՛նց եղայ ես հիմի որ ո՛չ հարստութեան խնդամ, եւ ո՛չ աղքատութեան տրտմիմ...» : Կ. Պոլսոյ մէջ եւ այլուր հաւաքելով «շատ գրեանք ի յայլ ազգեաց» եւ սորվելով «գրառերն եւ զանաւանքն... երկր յերկր» 1478ին կը ձեռնարկէ սոյն «Անգիտաց անպէտ»ի կազմութեան՝ Կ. Պոլսոյ Ս. Նիկողայոս եկեղեցւոյ թաղին մէջ : Հուսկ արժանանալով Պոստաննի պաշի «Անձնապահպետ» մեծ տիտղոսին, կը վախճանի 1496ի Դեկտեմբ. 8ին հաւանօրէն Պրուսայի մէջ :